

Виклики культури пам'яті

КИРИЛО СТЕПАНЯН

23 ЛЮТОГО 2022

Пам'ять наскрізно просякає усі виміри нашого індивідуального та спільного буття, але ми не завжди помічаємо масштабів її впливу щонайменше на соціальну реальність. Ординарне сприйняття часу та пам'яті як чогось звичайного, належного і даного, дає змогу не помічати їхньої онтологічної складності. Пам'ять (як і, наприклад, свідомість, інформація або наша персональність) — це феномен емерджентний, тобто такий, що виникає на перетині різних явищ, постає з їхньої доповнюваності, зв'язності, співдії та не зводиться до суми своїх складових, матеріальних носіїв або виразників. Утім, брак усвідомлення цієї складності не означає, що вона не впливає на нас.

Фото: Aaron Chavez

Так званий історичний час виник разом із писемністю — інструментом кодування, збереження та трансляції змістів — і переходом до урбаністичної цивілізації. Соціальна структура, на яку він наклався, набувала рис дедалі складнішої та глибшої стратифікації, примножувала силові ієрархії, зосереджуючи їх у межах щільно забудованого, компактного, регульованого простору, водночас нарощуючи конфліктний потенціал і породжуючи нові фактори дестабілізації. Наша культура, що досі існує в урбаністичній парадигмі, неunikнено несе в собі вади людської природи, а з ними — рани катастрофічного досвіду зіткнення індивідів і груп із колективною «тінню» соціального буття. Цей вплив деформує, але його можна пом'якшити й навіть зцілити — зокрема, завдяки культурі пам'яті. Для цього вона, однак, мусить бути системна й комплексна, враховувати загальнолюдський досвід і зберігати історії всіх, а не вибіркових жертв окремих подій. В освітній сфері цей ідеал стикається зі вразливістю програми, яка не завжди враховує вікові особливості учнів і майже неодмінно спрощує або ретушує деякі наріжні аспекти. А через хиби культури виховання природний зв'язок поколінь може ставати жертвою соціально-вікового конфлікту.

Однак не лише рутинна й незрілість стають перепоною в культивуванні комплексної історичної пам'яті. Потрібно остерігатися таких механізмів, як витіснення травматичного досвіду й ігнорування трагічної долі інших осіб і живих істот. До прикладу, вже сама європоцентрична постановка питання «чи можлива поезія / культура після Аушвіцу?», закликає ніби заплющити очі на системність і злочинну «нормативність» геноцидних актів, не обмежену Другою світовою війною, у якій зло лише постало в нових шатах: упослідження груп за найрізноманітнішими критеріями та винищення цілих спільнот відбувалися протягом усієї історії людства. Уже XIX століття знайоме з численними концтаборами (зокрема розгорнутими під час громадянських воєн, як-от у США), однак і цьому досвіді передувала колкатська «чорна діра» 1756 року. Зосередженість на окремих трагедіях значною мірою знецінює жертв тих злочинів проти людства і людяності, які їм передували. Варто пам'ятати, що новочасна Європа та її колонії були одним з наймасштабніших осередків системної геноцидності, а до військових злочинів під час Другої світової війни вдавався не лише націонал-соціалізм: їх чинили також Союзники й СРСР, які, однак, практично не були притягнуті до відповідальності. Це стало одним із провідних факторів подальшої релятивізації цінності життя та поглиблення «подвійних стандартів» (орвеллівського «дводумства») після 1945 року.

Інструментом осмислення історичних трагедій часто стає художня творчість: наприклад, антивоєнні романи «Бойня номер 5» (1969) Курта Воннегута чи «Могила світлячків» (1988) Ісао Такахати. Особливо яскравий приклад — фільм ізраїльського режисера Арі Фольмана «Вальс із Баширом» (2008), який змальовує участь у геноцидних актах, «рятівного» витіснення пам'яті про них і заміщення екзистенційного зяяння так званою сфальшованою пам'яттю; однак істина повертається завжди, і в цьому творі вона набуває форми «гончаків пекла».

Мистецька робота з травмами — аж ніяк не сучасний винахід. Автентична міфопоетика часто зверталася до трагедій; давні люди, помираючи, іноді буквально виспівували свою смерть. Спільноти, закорінені в системне насильство, виробили культуру, що подекуди перевершує сьогоднішню екзистенційну вразливість людей, які не звільнилися від одержимості насильством, але позбулися багатьох катартичних і терапевтичних інструментів. Інфантильне витіснення з пам'яті факту смертності та минулості втілених форм породжує нудження світом, яке заважає завчасному усвідомленню неминучого й остаточного «моменту істини», стає на перешкоді граничному й докорінному самовизначенню єства, «виділенню есенції з екзистенції». Однак ідеалізація минувшини також неможлива: у багатьох культурах глибоке, тонке та гранично естетизоване переживання буття поєднувалось із проявами виняткової жорстокості на персональному та суспільному рівні; утім, давні принципи системи практик, спрямовані на послідовну, іноді всеохопну етику ненасильства, як-от ахімса джайнів, також нікуди не зникали.

Історична пам'ять стає інструментом «Realpolitik», який — коли це вигідно популістам — може бути знецінений на користь актуальних проблем, а факти й міфи перетворюються на зброю у «війнах пам'яті».

Еллінська філософія із властивим їй «схоле» (σχολή) — вивільненим часом (хоча, парадоксально, сьогодні «школа» асоціюється якраз із системними обмеженнями вільного часу) — велику увагу приділяла поглибленим рефлексіям, і однією з форм онтологічного заглиблення був анамнесис — спроба «пригадування» долюдського буття. Доба відродження розвинула особливо цікавий феномен пам'яті, насамперед персональної: реактуалізація деяких античних віянь відродила мнемонічний інструмент, відомий як «метод лоці» — практику системної розбудови «палат пам'яті», тобто візуалізації в уяві стійкої, пов'язаної системи образів, у яких кодувалися інформації та змісти. Друкарство Гутенберга — інновація того самого часу — запропонувало новий фактор впливу, який докорінно змінив обличчя світу. Сьогодні ми опинилися в умовах, коли об'єми інформації нестримно зростають, медійний простір забруднений дезінформацією, а візуальна культура видовищ тіснить текстуальну. Поява глибоких фейків робить чи не будь-які мережеві повідомлення ненадійними в очах попередженого користувача. У цих умовах набуває безпрецедентних масштабів значення інформації й захисту її автентичності. Тож закономірно, що виникають художні твори, які змальовують запаморочливі картини «постінформаційної сингулярності» після вірусного колапсу звичної нам інформаційної мережі, як-от «Падіння, або Додж у пеклі» (2019) Ніла Стівенсона.

Ізольовані інформаційні бульбашки породжують ефект ехокамери, репродукуючи маніпулятивні ідеологічні «монодискурси»: керовані вузькими утилітарними цілями, вони, однак, претендують на універсальність. У соціальному зрізі поряд із розвитком комеморативних практик і вшануванням жертв злочинів відбувається посилення ресентименту й реваншистських настроїв. Контroversійні й ангажовані оцінки історичних фактів і персоналій теж поляризують соціум, до прикладу, якщо одні пручаються віктимізації спільнот, інші — героїзації тих чи інших постатей. На особистому та груповому рівні навколо історичної пам'яті культивуються хиби — невпинна ідеалізація та демонізація минулого / теперішнього / майбутнього. У сфері міжурядових відносин прагматично-утилітарні фактори часто домінують над ціннісною риторикою, і країни, зокрема й ті, які зазнали геноцидів протягом ХХ століття, можуть відмовлятися визнавати статус одна одної, керуючись ресентиментом або вбачаючи політичні вигоди від заплещування очей на ті чи інші трагедії. Так історична пам'ять стає інструментом

«Realpolitik», який — коли це вигідно популістам — може бути знецінений на користь актуальних проблем, а факти й міфи перетворюються на зброю у «війнах пам'яті».

Глибина історичної та соціальної пам'яті виявляється мірилом зрілості або знекорінення спільнот в умовах так званого глобального села, як влучно поймає сучасний світ, у якому, втім, увиразнюються й тенденції глокалізації — посилення локальної ідентичності. Проблема полягає в тому, що дії індивідів, корпоративних структур і цілих соціальних інституцій часто зорієнтовані на короточасну перспективу, і їхнє цілепокладання відверто егоїстичне. Потребу збереження пам'яті й осмислення минулого відтак витісняють на маргінес заради короточасності планування, замкненості на собі та ближньому середовищі. Проте пам'ять — це як фактор стабілізації окремої людської ідентичності, так і умова здатності до прогнозування, запобігання деструктивним тенденціям і небажаним факторам впливу. Кожне покоління зустрічається з новими викликами культурі пам'яті; аби їх ефективно нейтралізувати та, в ідеалі, оптимізувати умови суспільного співжиття, необхідно усвідомлювати історичні контексти, причини й наслідки подій, поточні обставини та доцільність повсякчасної розбудови культури й цивілізації. І в цьому контексті пам'ять може бути жертвою маніпуляції, примітивізації, міфотворчості — але також джерелом натхнення, одним із наріжних критеріїв ідентичності. У кожному разі, реальні, якісні зміни можливо починати впроваджувати лише з індивідуального рівня.